

инструкциях ВЧК-ГПУ-ОГПУ широкое распространение получили такие термины, как «социально чуждые элементы», «социально опасные элементы», «враждебная среда» и др. Такое понимание уже само по себе противоречило законности, в эти категории фактически попадала та часть населения, которая до Октябрьской революции входила в слои интеллигенции, зажиточных крестьян и т. д.

Немало представителей этих социальных прослоек были недовольны Советской властью и теми мероприятиями, которые проводились. Между тем, установка Коммунистической партии и Советской власти на дальнейшее обострение классовой борьбы в процессе социалистических преобразований, на борьбу с т.н. чуждыми элементами в конце 20-х годов, стала главной, определяющей в карательной политике Советского государства.

Исследуя сущность, содержание, цели и итоги реорганизации органов республики в 1920-1930-х годах, следует отметить, что реформирование системы спецслужбы было обусловлено сложившейся в стране социально-экономической и политической ситуацией. Переселенческая программа царской администрации, последствия первой мировой войны, социальная революция, невозможность практического осуществления большевистской идеи бестоварного производства, тотальная несостоятельность и утопичность курса «военного коммунизма» привели республику к глубочайшему экономическому, социальному и политическому кризису.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горбовский А.А. Закрытые страницы истории. - М.: Мысль, 1988, с. 3.
2. Архив СНБ Р, Уз. Из истории органов госбезопасности Туркестанской республики. Вып. 2., стр. 27- 45.
3. Архив СНБ КРф.10. оп.1.д.4.л.л 15-32.
4. ЦГА КР, ф.89, оп.1, д.75, л. 281-283 и д.150, л.71
5. ЦГА КР. ф.89. оп.1, д.35,л.15.
6. Арипов Р., Мильштейн Н. Из истории органов госбезопасности Узбекистана.

КОРКУТ АГА ЖАНА ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ПОЭМАСЫНДАГЫ НАКЫЛ СӨЗДӨР

Б. Абдубалиева

К.Тыныстынов ат. Ысыккөл мамлекеттик университети

Фольклордо жакындыгы бар же окшош кубулуштарды салыштырып кароо илимий изилдөөлөрдө көптөн бери жүргүзүлүп келет. Мифологиялык, тарыхый, этнографиялык мектептер, ооштуруп алуу, структурализм өндүү фольклористиканын тарыхында изилдөө агымдары менен методдорунун да бирден бир таянычы салыштырын изилдөө болуп саналат.

В. М. Жирмунский илимий салыштыруу жагдайын: салыштыруу, тарыхый-генетикалык, тарыхый-типологиялык жана бири-биринен ооштуруп алууну аныктай турган салыштыруулар деп карайт.

Фольклор – далай кылымдар бою ар бир доордун суроо-талабына, үмүт-максаттарына жооп берген көркөм дүйнө болуп, узак өмүр сүрүп, эволюциялык процесстердин оош-кыйыштарын башынан өткөрүп келе жаткан ары сырдуу, көп кырдуу кубулуш. Окшоштуктун келип чыгуу себептерин караганда, албетте, тарыхый доорлорго серп салабыз, окшоштуктун андан аркы келечегине үңүлөбүз. Ошентип, типологиянын тамыры анын тарыхый жагдайында. Тарыхый тамыры бир булактан таралган түрк элдеринин элдик оозеки чыгармаларын, жазма мурастарын салыштырып изилдөө, өзгөчөлүктөрүн белгилөө – чоң илимий, олуттуу маселе.

Кыргыз макал, лакаптарын жеке эле өзүбүздүн тилибиздин базасында карабастан,

аны түрк элдеринин мурастары, керек болсо, антикалык булактар менен да салыштырып кароо өзүбүздүн оозеки чыгармачылыгыбыздын өзгөчөлүктөрүн кароодо пайдадан башка зыяны жок. Өзүбүздүн оозеки дөөлөттөрүбүздүн өзгө элдерде да жолугарын карап, алардын таралуу ареалы өтө алыскы аймактарды камтый турганын көрөбүз. Түрк калктарынын арасына тараган макалдар тек гана көркөм ойдун жемиши эмес, мунун түпкү маңызында тарыхый, саясий, диний, адеп-ахлактан тартып дүйнө тааным, доордук кубулуштар жатат. Фольклордогу дидактикалык жанрдын ичинде макалдар - өзгө жанрларына салыштырмалуу өтө бир кубаттуу, журтчулукка кеңири таанымалы. Убакыт өлчөмү, заман идеологиясы макалдарды өчүрө албаганына караганда макалдардын руханий өмүрдөгү салмагы өтө жогору болуу керек. Ошондон улам элдин оозеки чыгармасында макалдар абдан сыйлуу орунда турат.

«Кандай гана эл болбосун чындыкты, турмушту, жакшы, жаманды, дүйнөнү таануудагы көз караштары бирдей эле жалпылыкта турат. Бул айрыкча элдик чыгарманын сүйүктүү жанры болгон макал, ылакаптардан көрүнөт» [2, 4]. Демек, эл менен элдин макалдарынын мааниси окшош болуп калуусу – бул табигый көрүнүш. Мындай макалдар ар калктын өз руханий мурасына айланып кетет.

VII-VIII кылымдарда бийлик жүргүзгөн Огыз хандын замандашы Коркуттун накыл сөздөрүнөн да бүгүнкү күндө макалга айланып кеткени бар.

«Бир күнү Коркут ата жыйналышка келип, Огыз бектеринин арасында сөз сүйлөйт, насихат айтат. Ал мындай дейт:

«Көрүнгөнгө көз, укканга кулак болуу үчүн иштей турган көп чаралар бар. Ханды Огыз насилинен, Боз ок уландарынан коюп, ага багынуу керек, эки кишини көтөрбөө керек. Эл агасы бирөө болсо, эл түзөлөт, экөө болсо бузулат. Мурунку акылмандар айткандай: «Бир кынга эки кылыч сыйбайт, бир журтка эки төрө сыйбайт» [1, 63].

Кыргыздар да, казактар да бул макалды бир аз өзгөртүбүрөөк - «Эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт», - деп айтышат.

«Коркуттун аңгемеси жай кыялдан чыккан нерсе эмес. Коркут бир кездеги коом тиричилигинде белгилүү орун алган атактуу адамдын бири. Кай кездеги легендага айланган адам бейнесин алсак да, ал бейне бир кездеги тарыхый чындыктан турганына сөз жок. Анын ичинде Коркуттун тарыхый адам болгонуна эч ким талашпоосу тийиш» [1, 39].

Каракожо уулу Коркут ата азыркы Кызылорда областындагы, Кармакшы районуна караштуу Сырдария өзөнүнүн төмөнкү жакасында, Жаңакент калаасында VIII-IX кылымдарда өмүр сүргөн. Коркут ата – акын, ырчы, композитор, күүчү, өз доорунун мыкты ойчулу болгон адам. «Өлбөстүктүн ашыгы – өнөр» деп Коркут ата комуз тартып, күү чыгарып, ыр ырдаган. Коркуттун накыл сөздөрүндө өткөн заман көйгөйү, үй-турмуш жагдайы, ата-эне, уул-кыз, күйөө бала, табигат көрүнүшү жөнүндө түшүнүк берет.

Коркут ата огуз ичиндеги эң акылман, билгич адам болуптур. Кайыптан айткан болжолдору туура, төп чыккан, олуя адам экен. Ал абал мурун огуз калкынын мунун мундап, кайгысын кайрып айткан. Көрөгөч адам көз жеткенин калкка берген.

Төмөндө Коркут атанын сөздөрүнө көңүл буралы:

Алла, Алла демейинче иш түзөлбөс, Теңири бермейинче эр байыбас. Мандайга жазылбаса, кул башына каза келбес, ажал убакыт жетмейинче эч ким өлбөс. Өлгөн адам тирилбес, чыккан жан кайра келбес. Эр жигитке кара курум мал бүтсө, жыяр, көбөйтөр, талап кылар, бирок насибинен артыгын жебес. Буркан-шаркан суу ташыса да, деңиз толбос. Текеберликти теңир сүйбөйт. Көңүлү пас эрде дөөлөт болбойт. Жат баланы канча асырасаң да уул болбойт, ал ичип-жеп киер да кетер, бирок көрдүм дебейт. Кул төбө болбойт, күйөө бала уул болбойт. Кара эшекке жүгөн каткан менен тулпар болбойт, күңгө камка тон жапсаң да ханум болбойт. Жапалак-жапалак кар жааса, жазга калбас. Эски камыш шибеге болбойт. Эзелки душман эл болбойт. Миңген атың кыйналбай, жол арбыбайт. Кара болот өз кылычыңды чапмайынча, жоо таманы кайтпас. Эр малын кыймайынча, аты чыкпайт. Уул атадан көрмөйүнчө сапар чекпес. Уул атанын эри, эки көзүнүн бири. Дөөлөттүү уулун болсо, очогундун кору болор, дөөлөтсүз уул болсо атанын көрү болор. Уулдун күнү каран ата өлүп, мал калбаса, ата малынан не пайда, башта дөөлөт болбосо.

Улуу сөздөрдүн угуту Коркут атада улана берет.

Коркут атанын сөзүнө кыргыз элиндеги бабалар сөзү үндөшүп турат: Эшекти канча баксаң да, тулпар болбойт. Карганы канча баксаң да, шумкар болбойт. Текеберчиликте теңир сүйбөйт. Эзелки душман эл болбойт ж. б.

Коркут ата жүгү мыкты жүйөөлүү түбөлүктүү сөздөрдү айткан:

- Мыкты күлүккө коркок жигит мине албас, мингенден минбегени ийги. Чалып кесер кылычыңды мокотуп чалганча, чалбаганың ийги. Чала билген жигитке ок менен кылычтан көрө – бир чокмордун өзү артык. Конок келбеген үйдүн кулаганы артык. Ат жебеген ачуу чөп бүткөнчө, бүтпөгөнү ийги. Адам ичпес ачуу суу жылга кууп акканча, акпаганы ийги. Баба атын чыгарбаган жигерсиз уул баба белин бүгүлткүчө, бүгүлтпөгөнү ийги. Баба атын чыгарган дөөлөттүү уул болгону ийги. Жалган сөз бул дүйнөдө болгончо, болбогону ийги. Чынында сиздей асыл жанга үч отуз жашты берип, үстүнө он жаш кошсо да артык эмес. Үч отуз он жашка толуп, узак өмүр сүрүнүз. Жараткан эгем сизге жаманчылыгын келтирбесин, дөөлөтүнүз баяндуу болсун, эй, хан эгем!

Коркут ата сөзүн андан ары улаган:

- Жердин сонун чөбүн кийик билер. Жайык жердин көк орой чалгынын кулан билер. Айрым-айрым жол сүрөөсүн төө билер. Жети булактын кош жытын түлкү билер. Түндө кербен көчкөнүн кара торгой билер. Уулдун кимден туулганын энеси билер. Оор жүктүн салмагын тулпар билер. Кай жерде суулуу саз барын жекен билер. Ээрдин батканын ат билер. Баштын ооруганын мээ билер. Кыл комузун аркалап, элден элге, бектен бекке акын кезер. Эр жоомартын, эр бакылын акын билер. Каршы алдыңызда жолдон адаштырбай, комуз чертип ырдаган акын болсун, эй, ханым! Азып-тозуп келген бакырга Теңирим сообун берсин, эй, ханым!

Коркут ата эмне эмне менен, ким ким менен көрктүү экенин баян эткен:

- Оозумду ачып, тилге келтирген көктөгү Теңирим көрктүү. Теңир досу, дин туткасы Мухаммед көрктүү. Мухамеддин оң жагында намаз окуган Абубакир - Сыдык көрктүү. Канча жүз ирет окуса да «Ясин» аяты көрктүү. Кылыч менен динге көндүргөн эрлердин шахы Али көрктүү. Алинин уулдары, пайгамдардын жээндери, Кербала чөлүндө жезиттердин колунан шейит болгон агайынды Касен менен Кусайин көрктүү. Жазылып, түзүлүп, көктөн түшкөн Теңир илими – «Куран» көрктүү. Ал «Куранды» катка түшүрткөн аалымдар султаны Осмон Аффан уулу көрктүү. Ойдуң жерге салынган Теңир үйү – Мекке көрктүү. Ал Мекеге соо барып, аман-эсен элине кайткан ажылар көрктүү. Күндөрдүн жакшысы – жума күнү көрктүү. Жети күнү окуган кутпа намазы көрктүү. Кулак коюп тындаган үммөтү көрктүү. Мунарада азан чакырган мазин көрктүү. Тизесин бүгүп отурган ынабаттуу аял көрктүү. Саамай чачы агарган баба көрктүү. Ак сүтүнө тойгузатойгуза эмизген эне көрктүү. Жан ачыр агайын-тууган көрктүү. Чоң чамгарак үйдүн кашына тигилген келиндин ото үйү көрктүү. Жибек чатыр үйдүн назик жиби көрктүү. Өнөгөлүү бала көрктүү. Эч бирөөгө окшобогон, бүткүл ааламды жаратуучу Алла-Таала көрктүү. Оо, Теңирим дос-жар болуп, медет берсин, эй, хан, ээм!

Коркут ата аял төрт түрлүү болот деп айткан экен: бири – как жыгач сыңары, бири – үйлөгөн карын шекилдүү, бири үйдүн тирөөсү, бири – канча айтсаң да баягысындай мелтиреген кырсык аял.

Үйдүн тирөөсү дегендин мааниси:

Алыс кырдан, жапан түздөн үйгө бир жолоочу келсе, эри болбосо да, ичкирип-жегизип, сыйлуу жандарын үйдөн узатып салар. Булар – Айша, Фатима насилинен үлгү-өнөгө алгандар, хан эгем! Алардын үрүм-бутакары өсүп-өнсүн, сиздин очогуңузга ушундай аял заты келсин!

Эми как жыгач аялга келелик. Таң эртең жаткан жеринен туруп, бети-колун жуубастан, тогуз токочту бирден оозуна салып, толтура тыгып, тойгонунча жейт. Бир көнөк айранды ичип, жалап-жуктап, эки бөйрөгүн таянып, алиги аял мындай дейт:

- Каран калгыр, ушул үйдүн кожосуна келгенден бери карыным бир тойбоду, аягымдан жыртык чарык түшпөдү, жүзүмө ыраң кирбеди. Эрим өлсө, башка бирөөгө тийсем, кандай жакшы болор эле, - дейт. Бул тариздүүнүн, хан эгем, үрөн-бутагы өсүп-өнбөсүн! Сиздин от башыңызга мындай катын келбесин!

Эми үйлөгөн топтой дегенге келелик. Жулкулдатагып ойготкончо ордунан турбайт,

бети-колун жуубайт. Үйүнүн ал жагынан бул жагына бир, бул жагынан ал жагына бир чыгып, буркуратып жатат. Ушак айтып, эшиктен шыкаалай тыңшап, түшкө чейин айыл кыдырат. Түштөн кийин үйүнө кайрылат. Келсе, ит киргенин, торпок-тана киргенин көрөт. Тоок менен уй короонун да бйкы-тыйкысы чыккан. Ошондо ал коңшуларына келип, минтип айгайлайт:

- Ай, Зылийка, Зубайда, Урубейде, Чанкыз, Чанпаша, Айна Мелек, Куттуу Мелек, кайдасыңар? Мен өлөйүн, көзүмдү тазалайын да, кетейин. Төшөк-орунумдун да быт-чыты чыгып жатат, - деп иренжийт. – Кошуна акы, Теңир акына менин үйүмө көз салсаңар, эмнеңер коромок эле?! – деп көбүрүп-жабырат. Бул сыяктуулардын, хан эгем, үрөн-бутагы өсө көрбөсүн! Сиздин очок башыңызга мындай катынды келтирбесин!

Эми канча айтсаң да миз бакпас баягыдай дегенге келели. Алыс кырдан, жапан түздөн бир сыйлуу конок келсе, кожосу үйдө болсо, мындай дейт:

- Нан апкел, өзүбүз да жейлик, бу да жесин, катып калса нандын наары болбос, жемек керек, - десе, катыны аган:

- Бул каран калгыр үйдө ун жок, элек жок, төө тегирменден келбеди, - дейт, - эмне алып келсе да берерим жок, - деп, терс айланып, кожосуна кош салаасын көрсөтөт. Бир сүйлөшө койбойт, кожосунун сөзү кулагына конбойт. Ал Нух пайгамбардын эшегинин насилинен болор, хан эгем. Сизди Теңирим ушундайлардан аман сактасын! Очогунузга мындай катын келбесин! [1,128-129].

Коркут атанын сөздөрүнөн чечендиктин, акылмандыктын үлгүсүн көрөбүз. Өзүнө гана таандык макалга айлана турган учкул сөздөр, ой кортундулары жана элдик макалдар да колдонулган. Кимдин эмнеге жарамдуу экендиги, эмне артык, эмне кем, эмне жаман, эмне ийги тууралуу таасын ойлорду айткан.

XI кылымда жашаган Баласагындык Жусуп Токмок шаарынын жанында, азыркы Бурана турган жерде жарык дүйнөгө келген.

1069-жылы «Кут билими» дастанын он сегиз айдын ичинде жазып бүткөн. Бул - саясат, өлкөнү башкаруу, адилеттик, аксымдык, жаман-жакшы, адам турмушу тууралуу жазылган дидактикалык чыгарма. Түрк тилинде жазылган ошол кездин эң атактуу чыгармасы болгон.

Бул улуу дастан терең философиялык ойлорду камтыйт. Ыр менен жазылган, көркөмдүгү өтө жогору.

Акындын ойлорундагы тереңдик, көркөмдүктүн маани-маңызы макалга үндөшүп айтылган саптарды акын Т. Молдобаев «Накыл сөздөр» (1991) деген ат менен кыргызча которуп чыгарган.

Котормочу кайсы саптарды кыргызчалатканын жазган эмес. Ошондой болсо да котормо түп нускадан көп алыс кетпеген чыгар. Төмөндөгү котормодон кыргызча макалдарына үндөшкөн саптарды көрөбүз:

Акыл көркү – тил, тилдин көркү – сөз, жүздүн көркү – сөз.

Сараңдык – дабасы жок оору.

Ач көзгө дүнүйөнүн ашы жетпес.

Өзүмчүл – өз пайдасын көздөйт.

Ачууң келсе, оозунду жап.

Кызганыч кайда болсо, уруш ошол жерде.

Көзү тойбос адамдын – өзү тойбос.

Чыккан тегин жаман болсо, өз кылыгың таанытар.

Уул, кыздан жаман жорук чыгат ээ,

ал жоруктар ата-энеден жугат ээ.

Өзүңө боор өзүңсүн.

Достун катасын дос кечирет.

Сыйлаганды – сыйла, ийлегенди – ийле.

Эси жок эмир эл бузар.

Бек караса – назарынан корк.

Шайтан сүйгөндү кудай сүйбөйт.

Сурамак – оңой, жооп бермек – кыйын.

Боюң сөлтүк болсо да, оюң түз болсун.

Катуу болсоң – качат, жумшак болсоң – таманга басат.

Акыйкат сөз ачуу болот.

Акимдиктен адилет кымбат.

Ак болсоң, карага жолобо: акка кара тез жугат.

Эрте тургандын бактысы артат.

Ашыккан иштен пайда жок.

Жакшы ишти ушак бузат.

Сабырлуу жетер муратка.

Дөөлөттүүнүн колу узун.

Оорусун эмдетпеген тез өлөт.

Тоо жеген тамакта уу бар.

Тынбай тамса – көл болот, тынбай жыйса миң болот.

Акылдуу киши аз сүйлөйт.

Билимди издегендин өзү – билимдүү.

Акыл – сокурга көз, өлөсөгө – жан, дудукка тил боло алат.

Билим – деңиз, түбү да, чеги да жок.

Калкты калам менен башкар.

Билимдүүгө - бийик орун.

Билбес – билимди бузат.

Акыл менен билимдин тилмечи – тил.

Сөз – көңүлдүн күзгүсү.

Акыл – Алланын сыйлыгы.

Адепти акылдуудан үйрөнөсүң.

Адамды билим сактайт.

Билимсиз бийикке чыкпайт.

Билими бардын аты өсөт, билими жоктун аты өчөт.

Сөздө да уу болот.

Адамдын өзү өлөт, сөзү калат.

Камчы жарасы тез бүтөт, сөз жарасы эч бүтпөс.

Адамды сөз даңазалайт, адамды сөз маскаралайт.

Айтылбаган сөздөрүң алтын сымал.

Ыр саптарында камтылган бул накыл сөздөр – Жусуп бабабыздын урпактарга калтырган унутулгус улуу мурасы.

Макал сыяктуу курч, таасын ыргактуу айтылган накыл сөздөр бара-бара калкка алынып, элдик болуп кетерин көрүүгө болот.

Демек учкул сөздөрдүн да, макалдардын да автору белгилүү эле адамдар болуп, алар эл арасына тарай тургандыгын Коркут ата жана Жусуп Баласагын нускаларынан көрүүгө болот.

Коркут атанын да, Жусуп Баласагындын да накыл сөздөрү, айткан нускалары кыргыз макалдарына сөзмө сөз болбосо дагы мааниси жактан үндөшүп тургандыгы эл менен элдин макалдарынын окшош боло берүүсү табигый көрүнүш экендигин далилдейт. Бул айрыкча карым-катышы жакын, коңшу элдерде айкын көрүнөт.

АДАБИЯТТАР

1. Коркыт ата. Энциклопедиялык жыйнак. Казак жана орус тилинде. -Алмата, 1999.
2. Орус элинин макал-лакаптары. Түзүп жана которгондор: Шамбаев С., Закиров С. -Фрунзе, 1976.
3. Жусуп Баласагын. Накыл сөздөр. Которгон жана түзгөн Молдобаев Т. - Бишкек, 1991.
4. Чыгыш элдеринин макал – лакаптары. Которгон Асаналиев Ү. - Фрунзе, 1980.